

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
(Aukštosios mokyklos
atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)

2000

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJOS
STUDIJOS

Lietuvos istorijos institutas

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
*(Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)*

VILNIUS

LII
LEIDYKLA

2000

UDK 947.45
Li-191

REDAKCINĖ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Darius Staliūnas
Giedrius Subačius

ISSN 1392-0391
ISBN 9986-780-30-6

© Darius Staliūnas, 2000
© Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, 2000
© Lietuvos istorijos institutas, 2000

TURINYS

PRATARMĖ.....	7
ĮVADAS.....	8
1832–1855 M.: VILNIAUS UNIVERSITETO UŽDARYMAS IR RUSIJOS ŠVIETIMO SISTEMOS LUOMIŠKUMAS.....	18
XIX A. 6-OJO DEŠIMTMEČIO ANTROJI PUSĖ: RUSIŠKOS AUKŠTOSIOS MOKYKLOS SUMANYMAI.....	25
Lietuvos bajorija socialinių-ekonominių ir politinių pertvarkymų akivaizdoje.....	25
Lietuvos bajorijos peticijos dėl aukštosios mokyklos įkūrimo 1855–1856 m.....	29
Aukštosios realinės mokyklos Vilniuje projektas 1857–1859 m.....	32
Vilniaus archeologijos komisija – pakopa į universitetą.....	36
1860–1861 M.: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO PRADŽIA.....	38
Tarptautinės konsteliacijos kaita ir „lenkų klausimas“.....	38
Kur turi mokytis Šiaurės Vakarų krašto jaunimas?.....	42
Politinės Lietuvos „baltųjų“ orientacijos ir „derybos“ su valdžia.....	45
Vilniau švietimo apygardos vadovybės nuostatos.....	53
1862–1863 M. SAUSIO MĖNUO: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO APOGĖJUS.....	55
Tarptautinė situacija 1861 m. pabaigoje – 1862 m. pradžioje ir „lenkų klausimas“.....	55
Viktoras Starzeński ir Vladimiras Nazimovas.....	56
Lietuvos „baltųjų“ švietimo sistemos reformavimo programa.....	59
Vilniaus generalgubernatoriaus „tautinės politikos“ receptai 1862 m. vasarą.....	64
Viktoro Starzeński veikla 1862 m. antroje pusėje.....	66
Nauja „tautinė politika“ Šiaurės Vakarų krašte 1862 m. pabaigoje – 1863 m. pradžioje?.....	70
1863–1873 M.: RUSIFIKACINIAI AUKŠTOSIOS MOKYKLOS ĮKŪRIMO PROJEKTAI.....	76
Michailo Muravjovo sumanymas steigti universitetą Vilniuje.....	76
Aukštosios stačiatikių dvasinės akademijos projektas 1863–1864 m.....	88

Rusifikaciniai aukštosios mokyklos projektai 7-ojo dešimtmečio pabaigoje – 8-ojo dešimtmečio pradžioje.....	93
„LIETUVIŠKŲ STIPENDIJŲ“ GENEZĖ.....	100
Stipendijų steigimo aplinkybės.....	100
Aleksandro Hilferdingo etnopolitinės projekcijos.....	105
Stipendijų skyrimo tvarka.....	108
XIX A. PABAIGA – XX A. PRADŽIA: VILNIAUS ŽEMĖS ŪKIO DRAUGIJOS INICIATYVA RUSIJOS „TAUTINĖS POLITIKOS“ KONTEKSTE.....	110
Rusijos „tautinė politika“ ir aukštasis mokslas XIX a. pabaigoje.....	110
Vilniaus žemės ūkio draugijos sumanymas.....	113
Valdžia ir aukštosios mokyklos steigimo Šiaurės Vakarų krašte problema.....	117
POLITINĖS TENDENCIJOS LIETUVOJE 1905–1907 M. IR VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO KONCEPCIJOS.....	124
Politinės tendencijos Lietuvoje.....	124
Lietuviškasis universitetas.....	129
Lenkiškasis universitetas.....	132
Lietuvos universitetas.....	132
Rusiškasis universitetas.....	138
1908–1914 M.: VALDŽIOS POLITIKA IR VISUOMENĖS INTERESŲ POLIARIZACIJA.....	142
Vilniaus m. dūmos iniciatyva 1907 m. pabaigoje.....	142
Visuomenės interesų poliarizacija aukštojo mokslo srityje.....	147
Rusijos „tautinė politika“ ir galimybė įkurti aukštąją mokyklą Šiaurės Vakarų krašte.....	150
VILNIUS AR KAUNAS? SOCIOKULTŪRINĖS IR IDĖJINĖS UNIVERSITETO SUKŪRIMO KAUNE PRIELAIDOS XX A. PRADŽIOJE.....	156
Lietuvių klerikalų etnokultūrinė orientacija XX a. pradžioje.....	156
Kaunas kaip etnografinės ir klerikalinės Lietuvos centras.....	160
XX a. pradžios alternatyva: Vilnius ar Kaunas	162
IŠVADOS.....	166
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA.....	171
TRUMPINIAI.....	187
SUMMARY.....	188
STRESZCZENIE.....	199
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ.....	210

gali garantuoti ramybę ten esančiose ar numatomose įsteigti aukštosiose mokyklose. Kaip įprasta tokiais atvejais, liaudies švietimo ministras persiuntė Łappos raštą į Vilnių⁴³.

Vilniaus generalgubernatoriaus „tautinės politikos“ receptai 1862 m. vasarą

Nazimovas, susipažinęs su Łappos pasiūlymais, pareiškė, kad jei toks prašymas būtų atėjęs iš didžiarusiškų gubernijų, tai nebūtų jokių abejonių dėl jo nuoširdumo⁴⁴. Tuo tarpu Lietuvos bajorija yra ne vietinės kilmės, taigi ir civilizaciniai pasiekimai šiame krašte, pasak Nazimovo, yra atneštiniai. Tačiau labiausiai generalgubernatorių baugina tai, kad „lenkų“ bajorija daro įtaką liaudžiai.

Vis dėlto kai kurie Łappos peticijos punktai, Nazimovo nuomone, yra svarstylini. Universitetą steigti būtina, tačiau ši mokymo įstaiga negali būti lenkiška. Neprieštaravo Nazimovas ir dėl realinių bei specialiųjų mokyklų steigimo krašte.

VŠA globėjas Aleksandras Širinskis-Šichmatovas savo atsakyme, kuriuo jis faktiškai tik papildė generalgubernatoriaus samprotavimus, labai griežtai pasisakė prieš lenkų kalbos, kaip dėstomosios, įvedimą į mokyklas⁴⁵. Širinskis-Šichmatovas reikalavime dėstyti gimnazijose lenkų kalba aiškiai išvelgė vieną implikaciją: jeigu ši kalba būtų įvesta mokyklose, tai nebūtų jokio pagrindo atsisakyti jos įvedimo teismuose ir administracijoje. VŠA globėjas nurodo ir valdžios socialinę atramą, tiesa, tik potencialią: „Liaudis (narod) bunda iš amžiais trukusio miego, jaučia, kad lenkai nėra jos draugai“. Todėl dabar, jo nuomone, reikia rūpintis liaudies mokyklų plėtimu ir stačiatikių dvasininkų įtakos stiprinimu.

Šis susidūrimas su krašto bajorijos reikalavimais, atrodo, kaip reikiant įbaugino vietinę valdžią. Dar tą pačią 1862 m. vasarą Nazimovas pasiūlė

⁴³ Liaudies švietimo ministro 1862 m. birželio 7 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, liaudies švietimo ministro 1862 m. birželio 7 d. raštas VŠA globėjui, *RVIA*, f. 733, ap. 140, b. 17, l. 35, 36.

⁴⁴ Vilniaus generalgubernatoriaus 1862 m. birželio 26 d. konfidencialus raštas liaudies švietimo ministrui, *ibid.*, l. 47; šio dokumento kopija: *LBP*, signatūros Nr. 545, l. 1275–1277.

⁴⁵ VŠA globėjo 1862 m. birželio 26 d. slapta raštas liaudies švietimo ministrui, *RVIA*, f. 733, ap. 140, b. 17, l. 45.

v̄yriausybei imtis radikalesnių priemonių Šiaurės Vakarų krašte. Vilniaus generalgubernatorius pripažįsta, kad valdžia yra nepajėgi kovoti su „lenkiška“ įtaka Lietuvoje, nes tam nėra nei finansinių išteklių, nei kvalifikuotų žmonių⁴⁶. Nazimovas siūlo carui paskelbti manifestą, kuriame būtų pareikšta: „<...> gerbdami tautų papročius ir valstybiniu nusikaltimu pripažindami bet kokią, net moralinę, tautinę prievartą, siekdami suteikti kiekvienai tautai galimybę laisvai ir be kliūčių plėtotis jos užimamuose plotuose, būdingomis jai formomis ir būdais, įsakome: vietovėse, kur vyrauja rusai [t.y. baltarusiai. – D. S.], steigti rusiškas mokyklas, kur vyrauja lietuviai ir žemaičiai, leisti mokytis lietuviškai ir žemaitiškai, o kur daugumą gyventojų sudaro lenkai, mokytį lenkiškai <...>“⁴⁷.

Kad ir ne atvirai, vis dėlto Nazimovas siūlė priemones, kurios Šiaurės Vakarų krašte būtų mažinusios tradicinio elito įtaką. Tokie vietinės valdžios pareigūno siūlymai Peterburge būdavo sutinkami be didelio entuziazmo. Valujevas net pavadino Nazimovo siūlytą manifestą „a la Garibaldi manifestu tautų garbei“⁴⁸.

Viena iš Nazimovo ir Valujevo nesutarimų priežasčių buvo ta, kad jie teikė skirtingus prioritetus: pirmasis rūpinosi Šiaurės Vakarų karšto reikalais ir net nebandė prognozuoti, kokį poveikį tai galėtų turėti visos imperijos situacijai, o antrasis, kaip ir pridera ministrui, paisė visos imperijos interesų. Bandymai pasinaudoti politikos *divide et impera* privalumais Šiaurės Vakarų karšte negalėjo žavėti Valujevo, nes situacija 1862 m. vasarą nebuvo guodžianti. Negalima pasiremti net tradiciniu elitu⁴⁹.

Liaudies švietimo ministras iš esmės parėmė Nazimovo ir Širinskio-Šichmatovo poziciją. Atsakyme Łappai Golovninai užsiminė apie rengiamą naują universitetų statutą. Tokia užuomina Lietuvos bajorijai iš pirmo žvilgsnio galėjo atrodyti paguodžianti. Juk toks sakinytis implikavo mintį, kad, patvirtinus naująjį statutą, bus kuriamas universitetas ir Šiaurės Vakarų krašte⁵⁰. Tačiau

⁴⁶ Vilniaus generalgubernatoriaus pasiūlymai (Aleksandro II rezoliucija datuota 1862 m. rugpjūčio 27 d., taigi raštas turėjo būti parašytas anksčiau), *ibid.*, f. 1267, ap. 1, b. 11, l. 32–40.

⁴⁷ *Ibid.*, l. 37; E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Carų valdžioje...*, p. 81.

⁴⁸ *Дневник П. А. Валуева...*, с. 190.

⁴⁹ П. А. Валуев, О внутреннем состоянии России, 26 июня 1862 г., *Исторический архив*, 1958, № 1, с. 141.

⁵⁰ Liaudies švietimo ministro 1862 m. liepos 24 d. rašto Minsko gubernijos bajorvedžiui kopija, *LVA*, f. 567, ap. 1, b. 111. l. 96–97; tas pat: *RVIA*, f. 733, ap. 140, b. 17, l. 55–56.

bendrieji universitetų nuostatai turėjo būti taikomi rusiškiems universitetams, taigi ir dėstomoji kalba juose galėjo būti tik rusų. 1862 m. viduryje, kaip žinoma, tokia perspektyva krašto socialinio elito jau nebeapatenkino.

Viktoro Starzeŋskio veikla 1862 m. antrojoje pusėje

1862 m. vasaros įvykiai rodė, kad esama padėtis ilgai netruks ir „lenkų klausimas“ turės būti kaip nors sprendžiamas. Jau nuo 1862 m. pavasario pabaigos Lenkijos Karalystėje sustiprėjo „raudonųjų“ pozicijos, birželio mėnesį pradėtas ruošti sukilimas. Palankiai lenkams klostėsi tarptautinė situacija. Liepos 8 d. buvo sudaryta slapta Rusijos ir Prancūzijos sutartis dėl Serbijos, kuri liudijo šių dviejų valstybių suartėjimą. Kita vertus, 1862 m. vasaros viduryje vis aiškiau buvo matyti, kad Lenkijos Karalystei suteiktos nuolaidos neprivėdė prie valdžios ir lenkų socialinio elito bendradarbiavimo. Karalystės „baltieji“, radikalesnių grupių spaudžiami ir nenorėdami visiškai prarasti įtakos visuomenėje, buvo priversti reikalauti iš valdžios naujų nuolaidų. Tuo metu „baltieji“ situacijos jau nebevaldė taip, kaip metų pradžioje. Aiškiausiai tai demonstravo Andriaus Zamoyskio pareiškimas imperatoriaus broliui Konstantinui, kad kraštą nuraminti gali tik Lietuvos ir Rusios, t. y. Ukrainos, prijungimas prie Lenkijos Karalystės⁵¹. Tokia nuostata buvo būdinga greičiausiai absoliučiai daugumai politiškai aktyvių konservatyviosios bajorijos veikėjų Lenkijos Karalystėje. Tačiau nauja buvo tai, kad Zamoyskis tai atvirai deklaravo. Ankstesni jo pasisakymai nebūdavo tokie kategoriški. Šis pareiškimas labai komplikavo tiek Konstantino, tiek Wielopolskio situaciją.

1862 m. rugpjūčio mėnesį į Varšuvą atvyko Starzeŋskis. Jis susitiko su valdžioje buvusiais Konstantinu bei Wielopolskiu ir su vienu iš „baltųjų“ vadovų Zamoyskiu⁵². Iš karto po konsultacijų Varšuvoje Starzeŋskis išvyko į Paryžių. Atrodo, kad pagrindinis tikslas buvo bandymas įtikinti Hotel Lambert veikėjus, jog reikia vykdyti nuosaikesnę politiką.

1862 m. rudenį situacija ėmė keistis konservatyviosios Lietuvos bajorijos nenaudai. Podolės gubernijos bajorija priėmė peticiją Aleksandriui II, kurioje reikalauta prijungti šią guberniją prie Lenkijos Karalystės. Artėjo ir

⁵¹ S. Kienewicz, *Między ugodą a rewolucją (Andrzej Zamoyski w latach 1861–62)*, Warszawa, 1962, s. 259.

⁵² Vidaus reikalų ministro 1862 m. spalio 8 d. konfidencialus raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *LVA*, f. 378, PS, 1861m., b. 92, l. 6; I. Koberdowa, *Wielki książe...*, s. 103.